
**HORASAN ŞEHİRLERİNDEKİ ALIŞVERİŞ MEKÂNLARI VE BU
MEKÂNLARDA SATILAN ÜRÜNLER (8-10. YÜZYILLAR)***

Commercial Places in Khorasan Cities And Products Sold at
This Place (8-10. Centuries)

Yunus ARİFOĞLU**

Öz

Şehir, toplum ve bireyin hayatını kuşatıcı rollere sahip olduğu kadar, iktisadî faaliyetlerin de yön vericisi olmuştur. Politik bir değere haiz olan bu mekânın köy ve benzeri yerleşim birimlerinden farklılığı düzenliliği, sınırları ve kuralları olan bir yer olmasıdır. Çünkü sosyal ve iktisadî bağlamda çıkması muhtemel anlaşmazlıkları çözecek hukuk kuralları da burada ortaya çıkmıştır. Örneğin İslam dünyasının her bölgesinde ve şehrinde var olan “hisbe teşkilatı” şehirdeki iktisadî anlaşmazlıkları çözmek ve düzeni sağlamak için vardır. İktisadî faaliyetlerinin asıl gerçekleştiği yerler, şehirlerdir. Şehirlerde ekonomik hayat çarşı-pazarda vuku bulmaktadır. Şehirleşme Horasan bölgesinde erken bir zamana tarihlenmektedir. Horasan bölgesinde şehir hayatının iktisadî akışının gerçekleştiği *çarşı-pazar/sük/bâzâr* adlı mekânlar, İslamiyet’in başından itibaren bölgenin her şehrinde mevcuttu. Bölgede toplumun ihtiyaç duyduğu her türlü ürün bu mekanlarda bulunmaktaydı. 10. Yüzyıl İslam coğrafyacıları bölgedeki çarşıların ihtisaslaşmalarına dair bilgiler sunmaktadırlar. Bu çalışmada ilk olarak Horasan şehirlerindeki çarşı-pazarlar hakkında genel bilgiler verilecektir. Ardından Bölge şehirlerindeki çarşı-pazarlar ayrı ayrı sunulacak olup, bu mekânlardaki işleyiş ve denetime de değinilecektir. Son olarak ise çarşı-pazarda ticarete konu olan ürünler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Horasan, Şehir, Çarşı, Pazar, Ticaret

---

* Makale Gönderilme Tarihi: 22.10.2018 / Makale Kabul Tarihi: 28.12.2018 / Makale Yayın Dönemi: Aralık 2018

Doi: 10.20486/imad.473281

Bu makale, “*Abbasiler Döneminde Horasan’ın İktisadî Durumu (8-10. Yüzyıllar)*” adlı doktora tezinden çıkarılmıştır.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiştir. Ayrıca intihal tespiti için program kullanılmıştır.

** Dr. Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Anabilim Dalı, Eskişehir, Türkiye / e-posta: ynsarfglu@gmail.com / ORCID ID :<https://orcid.org/0000-0001-7931-8617>

Absract

Economic activities take place mostly in cities. The urbanization in the Khorasan region is very old. There have been markets in every city since the beginning of Islam in the region. All kinds of products were available here. Islamic geographers of the 10th century give information about the specialization of regional markets. In this study, firstly, general information about the markets of Khorasan cities will be given. Then, each city's markets will be presented separately. Finally, the products sold in the markets will be evaluated.

Keywords: Khorasan, City, Bazaar, Goods, Trade

Giriş

Toplum ve bireyin hayatını kuşatıcı rollere sahip olan şehir, aynı zamanda iktisadî faaliyetlerin de yön vericisidir. Şehir; düzenliliği, sınırı ve kuralları olan bir yerdir. Sosyal ve iktisadî bağlamda çıkması muhtemel anlaşmazlıkları çözecek hukuk kuralları da burada ortaya çıkmıştır. Örneğin İslam dünyasının her bölgesinde ve şehrinde var olan “hisbe teşkilatı” şehirdeki iktisadî anlaşmazlıkları çözmek ve düzeni sağlamak için vardı. Şehir yaşamı ticaret, sanayi ve tarımla doğrudan ilintilidir. Şehirler kırsal alanlardan getirilen gıda maddeleriyle beslenirdi. Bu ise şehir ile kırsal bölge arasında yoğun bir ilişkinin oluşmasına sebebi. Bu, ticaretle yani tüccar sınıfı sayesinde gerçekleşmekteydi. Horasan’da da şehir ticaret, sanayi ve tarım ile iç içe bir gelişim içerisindeydi.¹

Abbasilerin hâkimiyetiyle birlikte İslam âleminde her anlamda gelişmeler meydana gelmiştir. Bu dönemdeki gelişmelerin önemli bir ayağını da şehirler oluşturmaktaydı. Çünkü iktisadi hayatın hareketliliği olan alışveriş, önemli ölçüde şehirlerde meydana geliyordu. Bağdat şehrinin ihtişamlı bir şekilde inşa edilmesi, bu dönemin iktisadi gelişmişliği bakımından da önemli bir göstergedir. Bağdat muntazam denilen bir düzen içerisinde, işinin ehli kimseler tarafından inşa edildi. Şehir içinde belirgin bir düzenle, çarşılar, pazarlar, hanlar ve panayırlar oluşturuldu. Ortaçağ şehirlerinin özelliklerinden biri de şehirlerin etnik, dini ve bölgesel unsurlar dikkate alınarak inşa edilmesiydi. Bağdat şehri de inşa edilirken, bu dikkate alınmıştır. Şehir dönemin ruhuna uygun şekilde hemşehriler, etnik ve dini zümreler esas alınarak, inşa

---

¹ İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967, s. 255-275; İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Suretu'l-Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, s. 440-448; Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992, s. 293-340; Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 110.

edilmiştir. Denilir ki Mansur Bağdat'ı Horasanlılar için inşa etmiştir. Doğuya/Maşrık'a açılan kapının adının Horasan olması, Horasan adıyla da anılan çarşının bulunması ve Horasan şehri olan Belh şehrine nispetle Belhliler mahallesinin olması bunun göstergesi olarak kabul edilmektedir.² Yine Mansur'un Bağdat'ı kurarken, Horasan yolunun buradan geçecek şeklinde bir düşünceye sahip olması da, bunu desteklemektedir.³

Şehirleşme Horasan bölgesinde erken bir zamana tarihlenmektedir. Nitekim bu bölgenin yerleşimi arkeolojik verilerdeki malzeme, özellikle de çömlek malzemesine bakılarak buradaki yerleşim beş bin yıllarına kadar götürülmektedir. Ortaçağ'da Horasan şehirleri, doğu şehirciliği ve özellikle İran şehirciliğinin bir örneği biçimindeydi. Buradaki şehirlerin fiziki inşası; *Kûhendiz*, *şehristân* ve *rabaz* üçlüsünden oluşmaktaydı. Bütün bunları çevreleyen bir de dış sur bulunmaktaydı. Kûhendiz şehristan ile çevriliydi. Şehristanda; emir/vali ve yöneticilerin olduğu idare binası, darphane, hapisane mevcuttu. Şehristandaki kapılar rabaza açılmaktaydı. Kûhendiz'de de kapalı çarşı, dükkânlar, camiler, hamam, saray mensupları, memurlar ve büyük tüccarlar, medrese ve kervansaraylar bulunurdu. Şehrin bir başka unsuru olan rabaz⁴ şehrsitanı çevreleyip, kırsal bölgeyi kapsardı. Rabaz'da; pazar yeri, zanaatkârlar, bahçıvanlar ve tarla sahipleri yaşamaktaydı.⁵

1. Ticaret Mekanları/Çarşı- Pazarların Yapısı

Abbasîler döneminde Horasan bölgesinde şehir hayatının iktisadî akışının gerçekleştiği *çarşı-pazar/sûk/bâzâr* adlı mekânlar, İslamiyet'in başından itibaren bölgenin hemen her şehrinde mevcuttu. İktisadî hareketliliğin meydana geldiği çarşı-pazar bölgede gelişmişti. Bölgede toplumun ihtiyaç duyduğu her türlü ürün bu mekanlarda mevcuttu. 10. Yüzyıl İslam coğrafyacıları bölgedeki çarşıların ihtisaslaşmalarına dair bilgiler sunmaktadırlar. Bu yapılar İslam şehirlerinin önemli iktisadî göstergesi olup, bunlar genelde caminin etrafında inşa edilmekteydi. İslam

---

² Yakûbî İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Cafer, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 273-274; Makdisî, s. 119-120, 302.

³ Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri, *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008, c. I, s. 482.

⁴ Rabaz: kırsal bölge olup, İngilizce buna suburb denilmektedir.

⁵ İstahrî, s. 255; İbn Havkal, s. 440; Makdisî, *Ahsen*, s. 293-340; Richard Nelson Frye, *Orta Asya Mirası, Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına*, çev. Füsün ve Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009, s. 469; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 53, 92.

dünyasının diğere bölgelerinde olduğu gibi Horasan şehirlerinde de her meslek grubu için ayrı bir çarşılar kurulmuştu. Farklı uzmanlık sahalarında inşa edilen bu mekânlar, bu dönemde ihtisaslaşmanın önemini de yansıtmaktadırlar. Bunların caminin etrafına dizilişide belirli bir düzen içerisinde gerçekleşmekteydi. Temiz addedilen meslekler için çarşı, camiye yakın kurulurken, kirli olarak sınıflandırılan meslekler için daha uzak bölgelerde inşa edilmekteydi. Bunlar sırasıyla caminin en yakınından olmak üzere; kuyumcular, kitapçılar ve kâğıtçılar şeklinde kurulmaktaydı. Bunların ardından daha günlük ihtiyaçlara hitap eden; yiyecek-içecek ürünlerinin satıldığı çarşılar, sabuncular ve ıtriya türü ürünlerin satıldığı çarşılar önem sıralarına göre yerleştirilmekteydi. Bakırcılar, ayakkabıcılar, kumaş satıcıları, mutfak eşyası ve çilingirciler bunlardan sonraya konulmaktaydı. Gürültücü, kirletici ve pis kokulu addedilen çarşılar ise şehir kapıları civarında ya da dış bölgelerde kurulmaktaydı. Bunlarla birlikte hayvansal gıdaların satıldığı ve sebze hali türünde çarşılar da rabazda bulunmaktaydı. Ayrıca toptancı çarşıları şehrin kenar yerlerinde kurulmaktaydı. Halkın geneline hitap eden bu yapıların yanı sıra çeşitli mezheplere ait çarşılarından da bahsedilmektedir. Özellikle belli mahallelerde kümelenen, kendisini toplumun diğere kısmından ayırıştıran mezheplerin kendilerine ait çarşılarının olduğu da görölmektedir.⁶

Horasan'da bu dönemde her meslek gurubuna ait çarşılar iç içe olacak bir tarzda inşa edilmekteydi. Bu çarşıların giriş kapıları ana caddeye açılmaktaydı. Geniş bir meydana açılan dükkânlardan müteşekkil olan çarşılar kare şeklinde olup, dükkânlar mesleklerine göre sıralanmaktaydı. Burada çarşılar basit materyallerden yapılmaktaydılar. Basit olarak inşa edilen çarşılar zamanla arasta, bedesten ve kapalı çarşı halini almışlardır.⁷

Ticaretin yapıldığı mekânlardan birisi de pazardı. Bu gereklilikten dolayı ticaret ve pazar anlayışı ilk zamandan itibaren oluşmuştur. Ticaret canlı bir insana benzetilecek olursa, pazar onun kalbi konumundaydı. Horasan'da hem yerele hitap eden hem de yabancı tüccarların gelip geçtiği pazarlar bulunmaktaydı. Bu pazarlardan bazılarında her

---

⁶ İstahrî, s. 255-275; İbn Havkal, s. 440-448; Makdisî, s. 293-340; Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 110.

⁷ İstahrî, s. 255-257; İbn Havkal, s. 431-450; Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV Yayınları, Ankara 1995, s. 123, 125, 129-130, 132; Cezar, s. 94; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012, 170.

türlü iktisadî faaliyet yürütülürken, bir kısmı ise belli ürünler noktasında öne çıkmaktaydı. İslamiyet öncesinde Horasan'da pazar şehrin medine olarak tanımlanan kısmında değil, rabazda inşa edilmekteydi. İslamiyet'le birlikte bu ticaret merkezi şehristâna, caminin yakınına inşa edildi. Böyle bir değişiklik olmasına karşın, şehrin rabaz kısmında da pazarlar bulunmaktaydı. Öte yandan göçebelerin şehre girmelerini engellemek için hem onların ihtiyaçlarını temin eden hem de getirdikleri ürünleri satabilecekleri ticaret merkezleri surların yakınında kurulmaktaydı. Yabancı tüccarlar için funduklar/oteller ve kervansaraylar bulunmaktaydı. Dışarıdan gelen büyük tüccar iç pazara sokulmazdı. Bu nedenle dışarıdan ithal edilen bütün mallar funduklarda depolanmak zorundaydı. Mallar şehrin iç pazarına mahalli tüccar aracılığıyla, gümrük ödenerek sokulmaktaydı.⁸ Genellikle pazarların kurulması cami esas alınarak inşa edilirken, Harak beldesi örneğinde olduğu gibi, küçük yerlerde pazarların camiden bağımsız kuruldukları da görülmektedir. Bu gibi yerlerde cami, pazarın dışında inşa edilmekteydi.⁹

Bu dönemde bölgedeki pazarların üzeri genel olarak, özellikle de yaz aylarında tenteli olurdu. Nesâ örneğinde olduğu gibi, Horasan'da pazarların zemini taşlarla kaplanmaktaydı.¹⁰ Şehirlerin kaldırımlarında ve çarşı-pazar zemini döşemesinde kullanılan taşlar, Herat'ın dağlarından temin edilmekteydi.¹¹

Ticaretin döndüğü yerlerden birisi de panayırlardı. Panayırlar elverişli coğrafyalarda, şehirlerin veya bölgelerin kavşağında, güvenli kabul edilen belli kavşak noktalarda kurularak tüccar sınıfının bir araya gelmesi, bilgi ve ürün alışverişinde bulunmaları için vazgeçilmez yerlerdi. Bundan dolayı panayırlar, Ortaçağ ticaretinin önemli bir durağını teşkil ederdi. Panayırlar hemen her ay kurulup, bir hafta süreyle devam eden yerler olarak günümüzdeki fuarları andırmaktadır. Bu dönemde Horasan tüccarının da dahil olduğu birçok panayır görülmektedir. Bu panayırlardan biri

---

⁸ İbn Havkal, s. 431-440; Makdisî, s. 293-320; Claude Cahen, "Ekonomi, Toplum ve Müesseseler", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Ufuk Uyan-P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989, s. 76-77; Cezar, s. 91; Piyadeoğlu, s. 169.

⁹ Makdisî, s. 313.

¹⁰ Makdisî, s. 315, 321; Cezar, s. 94.

¹¹ İstahrî, s. 265.

Maveraünnehir’de Tavavis yöresinde olup, her yıl tekrarlanmaktaydı.¹² Festival şeklinde geçen panayırlar da bulunmaktaydı. Horasan’a yakın olan Deylem bölgesinde böyle bir panayır kurulmaktaydı. İnsanlar bu panayırdaki hem eğlenir hem de alışveriş yaparlardı. Horasan tüccarının katıldığı bir panayır da Maveraünnehir’de bulunan Dizek şehrindeydi. Bu panayırdaki yapılan ticaretin karlı olduğu görülmektedir. Buradaki bir günlük pazar cirosu da 100 bin dinarı bulmaktaydı.¹³

2. Bölge Şehirlerindeki Çarşı-Pazarlar

Abbasîler döneminde Horasan bölgesinin iktisadî faaliyetlerinin en yoğun olduğu şehir, Nîşâbûr’dur. Bu dönemde bu şehir bölgenin “Ümmehat”/Metropol denilen dört büyük şehirden birisiydi.¹⁴ İktisadî olarak gelişmiş bir şehir olan Nîşâbûr, İslam dünyasının hem doğusu hem de batısı için önemli bir merkezdi. Şehir Harîzm, Taberistan, Fars, Sind, Kirman ve Irak’ın ticaret merkezi konumundaydı. Makdisî Nîşâbûr ve yöresindeki yerleşim birimleri için övgü dolu sözler ifade etmektedir. O, ticaretin ve kazancın beşiği olarak gördüğü burayı, çevresindeki ve uzak bölgeler için emtia merkezi olarak görmektedir. Bu nedenle Nîşâbûr bir tacir şehri olarak bilinmekteydi.¹⁵ Şehirde ticaret anlık olmayıp sürekli bir biçimde gerçekleşmekteydi. Nîşâbûr, ticari merkezi konumunu Tâhirî, Saffarî ve Samanî idarelerinde korumuştur.¹⁶ Bu şehrin ihracat hacmi Çin ile mukayese edilecek önemdeydi.¹⁷ Harun Reşid’in şahsi eşyaları arasında burada dokunan elbiseler ve halılar bulunmaktadır.¹⁸

Doğu-batı arasında en önemli ticaret yolu olan ana İpek Yolu, Nîşâbûr’u merkez edinerek geçirdi. Şehrin, diğer iki önemli ticaret yolu olan kuzey ve güney ticaret yollarıyla bağlantıları bulunmaktaydı.¹⁹ Bunlarla birlikte Tâhirîlerin valiliği (822-871) döneminde bölgenin bu şehirden idare edilmesiyle şehir büyüyerek zenginleşmiş, buraya ilim adamları gelerek bölgede ilmi anlamda gelişmeler meydana gelmiştir. Bu

¹² İbn Havkal, s. 351, 364, 489.

¹³ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 71, 94.

¹⁴ Makdisî, *Ahsen*, s. 295; Osman Gazi Özgüdenli, “Nîşâbûr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, s. 149.

¹⁵ İstahrî, s. 254-255; *Hudûdu'l-Âlem*, 56-57; Makdisî, *Ahsen*, s. 314-316; E. Honigmann, “Nişapur”, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1964, IX, s. 302-303.

¹⁶ İbn Havkal, s. 432-434.

¹⁷ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 1975, s. 44, Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, Aralık 2007, s. 348.

¹⁸ İsmail Pırlanta, *Fethinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişapur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 315.

¹⁹ İstahrî, s. 258-259; A. Yakubovsky, “Merv”, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1987, s. 773.

ise şehrin iktisadî olarak gelişmesini sağlamıştır.²⁰ Şehirde kare şeklinde inşa edilen çarşılar hem şehristan hem de rabazda bulunmaktaydı. Buradaki çarşıların geniş bir mahalle kadar bir alanı kapsadığı görülmektedir. Dönem itibariyle imalathaneler için ayrı bir yer tahsis edilmemiş olup, bunlar kendilerine düşen dizilim sırasına göre mal satımının yapıldığı çarşıların akabinde gelirdi. Nişâbûr yöresi ve ona bağlı olan Nesâ, Tûs ve Ebîverd gibi yerler ihracat şehirleriydi.²¹ Azâdvar Nişâbûr'da tacirler için bir merkezdi. Burada bile tacirler için inşa edilmiş bir han bulunmaktaydı.²² Tâberân'da ürün çeşitliliğinin fazla olduğu her türlü ürünün bulunduğu pazarlar, buralarda her çeşit iş yapan tacirler vardı.²³ Nûkân, yer altı madenleri açısından sahip olduğu zenginlikten dolayı burada dış ticarete açık pazarlar vardı.²⁴ Sebzvâr'da pazarlar sağlam olup ürün çeşitliliği fazlaydı. Endarâb ticaretin canlı olduğu şehirdi.²⁵ Nişâbûr'a bağlı bir şehir olan Câcerm, kuzeye çıkan ve güneye inen yolların kesişme noktasında yer almaktaydı. Burası, Horasan'ın olduğu gibi sınırında bulunan Taberistân'ın Gûrgân/Cûzcân yöresinin de ticaret merkezi konumundaydı.²⁶

Horasan bölgesinin en mümbit şehri olan Nişâbûr'da envaiçeşit mal için çok sayıda ve her mesleğe ait çarşılar ve pazarlar kurulmuştu. 10. yüzyılda Cuma Camii şehrin rabazında inşa edilmişti. Aynı şekilde *Daru'l-İmare* ve karargahın yer aldığı *Meydan el-Hüseyn*'de hem idarî işleyiş hem de iktisadî faaliyetlerin yürüdüğü mekanların girişleri bu meydana çıkmaktaydı. Burası ana İpek Yolu üzerinde olup, bu yol üstünde çarşı-pazar caminin etrafında dizilmişti. Nişâbûr şehristanında/medinesinde lokantacılar, erzak, saman ve hayvan yemi satıcıları gibi ihtisaslaşmış çarşılar da bulunmaktaydı. Şehrin rabazında ise demirciler, hasırcılar, iplikçiler, hasırcılar, sarraçlar, tellallar ve ayakkabıcılar çarşıları kurulmuştu. Şehirde en büyük çarşı "Büyük Murabba" ile "Küçük Murabba" çarşılarıydı. Bunların yanı sıra bu çarşılar arasında inşa

---

²⁰ İbn Havkal, s. 434.

²¹ Makdisî, s. 300.

²² Strange, s. 392.

²³ Makdisî, s. 319.

²⁴ İbn Havkal, s. 434; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 103.

²⁵ Kazvinî, Ebu Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sadır, Beyrut bty. s. 186; Guy le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993, s. 391.

²⁶ *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 57.

edilmiş olan han, tüccarların kaldığı oteller ve toptancı anbarları da alışveriş yapılan yerlerdendi. Manifaturacılar kaldıkları bu mekânlarda mallarını depoladıkları gibi onları satmaktaydılar. İbn Havkal bu yerlerde uluslararası ticaret yapan tüccarların yer aldığını ifade ederek, bunların ihtisaslaşmış çarşılarla yarıştıklarını belirtmektedir. Şehirde üretim yapılan bir nevi fabrikadan satış diyebileceğimiz mekânların, alışveriş yapılan yerlere dönüştükleri görülmektedir. Örneğin külah imalatçıları bunlardandı.²⁷ Nîşabûr'da Kerramilerin etkin olmalarından dolayı *el-Kirmaniyye* adında bir çarşıdan bahsedilmektedir.²⁸

Nîşabûr'da pazarlar tek düze olmayıp, sattıkları mallara göre isimlendirilmişti. Ana İpek Yolunda olana “ana pazar”, bu pazarlar sırasıyla perakende pazarı, mahalle pazarları, kırsalda kurulan pazarlar şeklinde çeşitli isimlerle anılmaktaydılar. Şehirde önceleri pazar şehir uzak bir köşesinde kurulurken daha sonra camiye yakın bir yere taşınmıştır. Nîşabûr medinesinde kurulan çarşıların yanı sıra, rabazında da iki çarşısı ile bir pazarı bulunuyordu.²⁹ Deveciler, kasapçılar gibi ihtisaslaşmış pazar isimlendirmeleri gibi, pazarlar; merkez mahalle ve perakende pazarı gibi çeşitli türde bulunmaktaydı. Burada bazı semtlerde de sebze-meyve satan kalıcı semt pazarları görülmektedir. Bu şehrin pazarları için; geniş, zengin ve standardı yüksek pazar vasıfları kullanılmaktadır.³⁰

Horasan'ın ikinci büyük şehri olan Merv, etrafındaki çöl ve çorak coğrafyaya karşın, hem bölgede iskân eden hem de gelip geçen yolcular, tüccarlar ve misyonerler için bir vaha niteliğindedir.³¹ Bağdat'tan gelip, Amuderya, Hazar ve ötesine giden İpek Yolu, Merv'den geçmekteydi.³² Merv şehri ticaret yolunda bir geçiş ve ambar niteliğine sahip olduğundan, ticarî potansiyeli de yüksekti. Merv'de üç cuma camisi vardı ve çarşılar daha çok *Yukarı Cami* denilen caminin etrafına dizilmişlerdi. Ebu Müslim (750-755) döneminde şehrin en önemli çarşısı, Merv'in Macân denilen bölgesine taşınmıştı. 10. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi ziyaret eden İbn Havkal, bu şehrin çarşılarının çok

---

²⁷ İbn Havkal, s. 432.

²⁸ Murat Akbaş, *XI. Ve XII. Yüzyılda Nişabur*, SÜSE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 28.

²⁹ İbn Havkal, 432-433; Richard W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge Press, Cambridge 1972, s. 5, 8-9, 12.

³⁰ Makdisî, s. 315.

³¹ Yakûbî, s. 279; İstahrî, 258; Makdisî, s. 310; Özgüdenli, “Merv”, s. 221.

³² Yakûbî, s. 279; Makdisî, s. 310.

temiz olduğundan ve ihtiyaç olan her türlü ürünün bulunduğu bahsetmektedir. Merv yöresinde hasat edilen tarım ürünlerinin satıldığı ayrı çarşılar bulunmaktaydı. Burada sırasıyla kumaşçılar, hububat, ziynet, ev eşyası, ayakkabı, koşum ve eyer satılan çarşılar işlemekteydi. Yörede yaş sebze ve meyvenin satıldığı bazı çarşılar bir nevi günümüz sebze hallerini andırmaktadır. Çünkü esnaf buradan aldığı ürünü merkeze götürmekteydi.³³

Merv’de pazarların ilk kuruluşu Ahamenişler dönemine kadar götürülmektedir. Merv pazarlarında konaklama imkânı olan yapılar inşa edilmişti. Bu pazarlarda ailecek konaklamanın bedeli olarak bir dirhem ücret koyulmuştu. Merv kırsalında da küçük denilebilecek bir pazar bulunmaktaydı. Şehrin bir pazarından toplanan ücret 1000 dirhem tutarında olmaktaydı. Bu ise pazarın işlevselliği açısından örnek olmaktadır.³⁴

Belh için dünyanın en güzel şehri ifadesinde bulunmaktadır.³⁵ Maveraünnehir ve Hindistan’a açılan bir kapı niteliğinde olan şehir, hem ticaret yolu üzerinde hem dinî merkez hem de İslamî dönemde fıkın beşiği.³⁶ Belh tacirlerin sık ziyaret ettikleri bir şehir olup, yoğun işleyen bir ticaret merkeziydi.³⁷

Belh Horasan’ın Maveraünnehir’e ve Hindistan’a açılan kapısı olduğundan ticaret açısından avantajlı bir konumundaydı. İslamiyet öncesinde Buda dininin Belh’te yerleşmesiyle birlikte şehir, din ve kültürün merkezi olmuştu. Bu ise şehirde ticaretin gelişmesinde önemli bir sebepti.³⁸ Şehir İslamiyet öncesinden itibaren ticaret merkezi ve tüccarların ikamet ettiği yerd. İslamiyet’le birlikte bu durumunu yükselterek devam ettirmiştir.³⁹ Belh’te kıymetli mallar için kapalı çarşılar, iş hanları ve değiş tokuşun yapıldığı pazarlar kurulmaktaydı. Kölelerin de satıldığı farklı uzmanlıklara sahip çarşılar bulunmaktaydı. Burada Cuma Camii şehrin merkezinde yer almaktaydı. Çarşılar ise bu caminin etrafına inşa edilmişti. Dört bir yandan bu çarşılara ürün getirilmekteydi.

---

³³ İbn Havkal, s. 320-350.

³⁴ İbn Havkal, s. 435, 447-448; Makdisî, s. 298, 307, 311, 314.

³⁵ İbn Hurdâzbih, s. 147.

³⁶ İstahrî, s. 275-278; R. Hartmann, “Belh”, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1986, II, s. 485, 487.

³⁷ *Hudûdu'l- Âlem*, s. 63.

³⁸ Makdisî, s. 300-301.

³⁹ *Hudûdu'l- Âlem*, s. 63.

Bundan dolayı bu şehir çarşıları sürekli olarak hareketli olmaktadır.⁴⁰ Belh pazarları zeminden daha aşağı bir şekilde inşa edilmişlerdi. Buradaki pazarların ahşap süslemelerle nakşedilmeleri kıymetleri noktasında bir fikir vermektedir.⁴¹

Belh yöresinin ticaret merkezlerinden birisi de Bedehşân şehriydi. Bu şehir özellikle Hindistan ile yakınlığından ötürü bir avantaja sahipti. Tibet orijinli birçok ürün Hindistan üzerinden buraya getirilmekte ve buradan Horasan içlerine dağıtılmaktaydı.⁴²

Herat için Horasan şehirleri içinde “*en kalabalık, en mamur ve halkının yüzü en güzel olanı*” ifadeleri kullanılmaktadır.⁴³ Bu şehir özellikle sınır bölgeler olan Sicistan ve Fars yöresinin ticareti için bir liman konumundaydı. Herat'ta Samanîler döneminde ticaret uluslararası boyuta ulaşmıştı. Burada Cuma Camii şehristandaydı. Çarşılar bu caminin etrafında dizilmişlerdi. Şehir, malların toplandığı yer olduğundan bu şehirde pazarlar ön plandaydı. Herat'ta da çarşılar Cuma Mescidin'in etrafında dizilmekteydi. Ayrıca şehristanından kûhendiz ve rabaza açılan her bir kapıda bir çarşı bulunmaktaydı.⁴⁴

Merv ve Nişâbûr'un arasında bir yerde olan Serahs, Türkistana giden ana yol üzerindeydi.⁴⁵ Serahs malların toplandığı bir şehir konumunda olduğundan burada çok sayıda pazar mevcuttu. Burada ticaret, daha ziyade dış ticarete yönelikti. Bundan dolayı şehir pazarlarının çoğu rabazda kurulmaktaydı. Şehristanda halkın ihtiyacına yönelik küçük bir pazardan bahsedilmektedir.⁴⁶ Bunlarla birlikte bölgede diğer şehirler de önemli çarşı-pazara sahipti. Onlardan; Enderâb'da hareketli, Tâlekân'da büyük, Tâberân'da cıvıl cıvıl, Ebîverd'de de canlı bir pazarın olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷

İktisadi hayatın çarşı-pazarda cereyan ettiği ilk zamanlardan itibaren siyasi otorite iktisadî faaliyetleri düzene koymak ve kontrol etmek amacıyla bir görevli tayin

---

⁴⁰ İbn Havkal, 448; Piyadeoğlu, s. 169.

⁴¹ Makdisî, s. 300-301.

⁴² *Hudûdu'l- Âlem*, s. 67.

⁴³ *Hudûdu'l- Âlem*, s. 58; Makdisî, s. 306-307.

⁴⁴ İbn Havkal, s. 438, 447-448; Makdisî, s. 298, 307, 311, 314.

⁴⁵ Makdisî, s. 312; Yüksel Sayan, “Serahs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, s. 539-540.

⁴⁶ İbn Havkal, s. 447-448; Makdisî, s. 298, 307, 311, 314.

⁴⁷ Makdisî, s. 302, 320-321

etmiştir.⁴⁸ Abbasiler döneminde çarşı-pazarı denetleyen bu kuruma “hisbe”,⁴⁹ bu işi yapana ise “muhtesib” denilmiştir. Bu mekânlarda şehbender ise tüccarı temsil etmekteydi.⁵⁰

Hisbe teşkilatıyla devlet, piyasayı kontrol ederek ona hükmetme imkânı sağlamaktaydı. Çarşı-pazarın düzenli olması ve bir disiplin içerisinde sevk ve idaresinin yapılması bunun önemli bir göstergesidir. Tüccar, köylü ve çiftçi malını ancak pazara getirip satabilirdi. Bu bir anlamda kayıtlı ekonominin bu yolla oluşturulması anlamına gelmekteydi.⁵¹

Hisbe işlerini yapan muhtesipler⁵², şehrin emini vasfına sahip kişiler olarak şehirde vali ve kadı gibi etkili kişilerdi. Makdisî seyahat ettiği 10. yüzyıl itibarıyla Horasan bölgesinde Nişâbûr şehrindeki muhtesiblerin etkisiz ama havalı olduklarından bahsetmektedir.⁵³

Her zanaat kolunda muhtesibliğin belirlemiş olduğu kurallar vardı. Örneğin gıda sektöründe kullanılan deriler için kurallar mutlak olup, bu anlamda bir esneklik söz konusu değildi.⁵⁴ Boyun kısmında bıçak yarası olan, kılları dökülmüş, yüzeyleri büzülmüş ve buruşmuş deriler kusurlu kabul edilirdi.⁵⁵ Genellikle ayakkabı ve terlik yapımında keten ipliği kullanılırken, domuz kılları yasaklanmıştı. Horasan bölgesinde Hanefi mezhebinin daha yaygın ve etkin olmasından dolayı burada böyle bir yasaklama söz konusu değildi.⁵⁶

İslam şehirlerindeki çarşı-pazarda fiyat uygulaması bulunmamaktaydı. Ürünlere fiyat konulması çoğu zaman gıda maddeleri için -ki genellikle kıtlık gibi dönemlerde- gerçekleşmekteydi. Çarşı-pazarda fiyat arz-talep arasındaki denge ile oluşmaktaydı. Bu

---

⁴⁸ Richard Alston, “Roma Dönemi Mısır’ında Ticaret ve Kent”, *Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent*, Homer Kitabevi, çev. Ömür Harmanşah, İstanbul 2010, s. 165.

⁴⁹ Hisbe kavramı ihtisab’dan gelmektedir. İhtisab kavramının hesap etmek, yeterli olmak anlamına denk düşen hasb kökünden türediği ifade edilmektedir. Ayrıntı için bkz. Şeyzeri, 33; İbn Uhuvve, Muhammed b. Ahmed el-Kureşi, *Mealimu’l-Kurbe fi Ahkami’l-Hisbe*, thk. Reuben Levy, Messrs Luzac, 1938 London, s. 22-24.

⁵⁰ Şeyzeri, Abdurrahman b. Nasr, *Nihayetu’r-Rutbe fi Talebi’l-Hisbe*, haz. Abdullah Tunca, İstanbul 1993, s. 33.

⁵¹ Şeyzeri, s. 39-45.

⁵² Şeyzerî, s. 33; İbn Uhuvve, s. 22-24; Mustafa Hizmetli, *Endülü’s’te Hisbe Teşkilatı*, TDV Yayınları, Ankara 2011, s. 66, 69, 73.

⁵³ Makdisî, s. 316.

⁵⁴ İbn Uhuvve, s. 173-174.

⁵⁵ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi,” *Bellekten*, İstanbul 2000, s. 81.

⁵⁶ Ali Mazaherî, *Ortaçağ’da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Ankara 1972, s. 248.

durum tacirin ve müşterinin arasındaki ihtiyaç durumuyla belirlenmekteydi.⁵⁷ Dımaşkî, her eşyanın fiyatının piyasadaki bulunma oranı ve onu takdir eden müşteri tarafından verildiğini ifade etmektedir. Buna göre sözkonusu eşyanın değerinin değişebileceğini belirtmekte, her eşyanın fiyatının zamana ve zemine göre alıcıları tarafından yeniden tayin edileceğini, buna göre ortalama bir fiyatın oluşacağını zikretmektedir. O, devamında piyasadaki malın bulunma, çeşitli nedenlerden dolayı azalma ve buna bağlı olarak fiyatının oynamasını serbest piyasa işleyişinin gereği olarak tasvir etmektedir. Onun görüşlerinden de hareketle Ortaçağ İslam dünyasında serbest piyasanın hakim olduğu bu bağlamda da uzman kişilerin alıcıyı ve satıcıyı bilinçlendirdiği söylenebilmektedir. Alıcı ve satıcının bilinçli hareketiyle dengelenen ürün fiyatı, serbest piyasayı var etmekte, bunun pazarda yaygın bir anlayış olarak devam etmesini sağlamaktaydı. Belirlenen ilkeler çerçevesinde hareket eden muhtesibler ise bu çerçevede bir hareket tarzı geliştirmişti.⁵⁸

3. Çarşı-Pazarda Satılan Ürünler

Gelişmiş ve zengin bir bölge olan Horasan, tarım, dokuma, itriyat, taş-toprak, demir, bakır, mücevherat gibi her türlü ürünün bulunduğu bir yerdi.⁵⁹ Bölgede üretilen bu ürünler çoğunlukla İslam pazarlarında tüketilmekteydi. İslam dünyasındaki pazarlarla birlikte Horasanlı tüccar, dünyanın çeşitli yerlerinde kurduğu kolonilerle bölgeden ve bölge üzerinden buralara ürün taşımaktaydı. Lamgân, Dûnpur, Belharî, Bombay, Cücerat ve Bulgar ülkeleri yabancı pazarlardan bazılarıydı.⁶⁰ Merv'den Doğu Anadolu, Ermenistan, Kafkasya ve Türk ülkelerine ürün ihracatı yapılmaktaydı. Nîşâbûr'dan öncelikle İslam dünyasına sonrasında ise Türk ülkelerine başta olmak üzere Çin'e kadar her türlü ürün ihraç edilmekteydi. Herat Sicistan, Fars ve Hindistan'ın Multan bölgesine hitap etmekteydi. Belh ise Harîzm ve Mevareünnehir bölgeleriyle birlikte Hindistan da bu şehrin ihracat sahasını kapsamaktaydı.⁶¹

Avrupa'nın bu dönemdeki alım gücü, günümüz Afrika kıtasının alım gücü

⁵⁷ Pedro Chalmeta, "Pazarlar", *İslam Şehri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s. 145, 147.

⁵⁸ Dımaşkî, Ebu Fazl Cafer b. Ali, (ö. X. ya da XI. yüzyıllar), *el-İşare ila Mahâsini't-Ticare*, çev. A. Bakır, *Ortaçağ ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2008, s. 483.

⁵⁹ *Hudûdu'l- Âlem*, s. 56-57.

⁶⁰ Ya'kûbî, s. 245. *Hudûdu'l- Âlem*, s. 42, 46, 79.

⁶¹ İbn Havkal, s. 324, 432.

ölçeğindeydi. Bu nedenle bu kıtadan daha ziyade ham madde karşılığı ürün satımı gerçekleşmekteydi. Nitekim Avrupalı tarihçiler İslam dünyasına satılan hammadde durumunu eleştirmektedirler.⁶²

Ortaçağ'da ticareti yapılan ürünler daha ziyade yükte hafif pahada ağır denilen ürünlerdi. O dönem açısından bu ürünlere “es-sâmit” (sessiz) ürünler denirdi. Bunlar, altın, gümüş, değerli taşlar ile özellikle ipek gibi değerli dokumalardan meydana gelirdi. İkinci türdeki ürünler “arz” denilen ürünlerdi. Bunlar, demir, bakır, ağaç, maden ve ağırlık denilen ürünlerdi. Üçüncüsüne ise “akar” denirdi. Bunlar değirmen, ev, dükkân ile köle ve hayvan tarzındaki ürünlerdi.⁶³

Horasan bölgesinde yukarıda bahsi geçen üç sınıf ürün başta Bağdat olmak üzere Hindistan'dan Endülüs'e hem yakın hem de uzak bölgelere ihraç edilmekteydi. Nîşâbûr yöresinden hem şehrin doğu tarafındaki hem de batı tarafındaki bölgelere tahıl ihracatı yapılmaktaydı. Şehrin merkezi kadar, kırsal bölgeler olan; İsferyân, Beyhak ve Câcerm'den de tahıl ambarı olmaları sebebiyle civar bölgelere tahıl ihraç edilmekteydi.⁶⁴ Merv buğdayından yapılan ekmeğin güzel olması buğdayın her yöne ihraç edilmesine sebebiyet verdi. Merv kırsalındaki vadiler olan Kaşkaderyâ ile Zerefşân'dan hububat ihraç edilen bir üründü.⁶⁵ Belh şehri tarım havzası olması sebebiyle bu şehirden, öncelikle buraya yakın yerlere, ardından uzak bölgelere, özellikle de Harîzm bölgesine tahıl ihraç edilmekteydi.⁶⁶

Pirinç bu bölgede bolca hasat edilmesi sebebiyle buradan birçok bölgeye ihraç edilen bir üründü. Pirincin ihraç edildiği şehirlerin başında Belh gelmektedir. Herat'ta özellikle Mârabâd beldesinde hasat edilen pirincin hasadının çok fazla olmasından dolayı buradan uzak ülkelere ihraç edilmekteydi.⁶⁷ Nîşâbûr şehrinde ise pirinç

---

⁶² Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2014, s. 10-25; Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2016, s. 168.

⁶³ Dimaşkî, s. 475.

⁶⁴ Makdisî, s. 315, 318.

⁶⁵ İstahrî, s. 262;

⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt 1994, I/II, s. 713.

⁶⁷ İstahrî, s. 267; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 491; Strange, s. 457.

İsferâyîn'den ihraç edilmekteydi.⁶⁸ Pirincin ihraç edildiği yerlerden birisi de Nişin'di.⁶⁹

Horasan'da yetiştirilen pamuk ham madde olarak yakın ve uzak yerlere ihraç edilirdi. İslamiyet'in ilk dönemlerinde pamuk Irak coğrafyasında yetiştirilmediğinden buradan getirilirdi. Horasan'dan pamuk sevkiyatının yapıldığı diğer yerler Türkistan coğrafyasıydı. Pamuk önemli ölçüde Nîşâbûr ve Merv şehirlerinin ihraç kalemi arasındaydı. Bir diğer sanayi ürünü olan keten de Nîşâbûr'dan ihraç edilmekteydi.⁷⁰ Belh yöresi ürün çeşitliliği noktasında taşıdığı zenginlik kadar, hasat edilen bu ürünlerin ihracı noktasında da zengindi. Bu şehirde şeker ve susam dışarıya ihraç edilmekteydi.⁷¹ Horasan'da şekerin ihraç edildiği diğer bir şehir Nîşâbûr olup, bu yörede özellikle Ezezvar'da şeker, hasadının önemli ölçüde olması sebebiyle ihraç edilen bir üründü.⁷²

Horasan'da yetişen meyveler yaş ve kurutulmuş şekilde yakın ve uzak bölgelere ihraç edilirdi. Bölgede üretilen meyveler sıhhatli, dayanıklı ve lezzetli olmalarının yanı sıra bu meyveler hem ham hem de pişirilip de yenilirdi, bundan dolayı bölgenin içinde ve dışında çok tercih edilirdi.⁷³ Horasan'dan meyve en çok Irak'a ihraç edilirdi.

Bölgeden ihraç edilen başlıca meyve üzüm idi. Herat'ta yetiştirilen özellikle Taif, kırmızı türünde bir üzüm ile⁷⁴ kerûh ve frenk türünde iki cins üzüm ihraç ürünleriydi. Bunların yanı sıra sırasıyla üzüm yoğun olarak; Mâlin, Şuburgân, Sermin, Merv,⁷⁵ Sinc, İsferâyîn,⁷⁶ Belh ve yöresinden ihraç edilmekteydi.⁷⁷

Kavun en çok Merv'den, Irak'a ihraç edilmekteydi. Ayrıca kavun Herat ve⁷⁸ Bağşûr'dan ihraç edilmekte olup,⁷⁹ Belh'ten de ağaç kavunu, ihraç edilen

⁶⁸ Kazvinî, II, s. 15.

⁶⁹ İstahrî, s. 272.

⁷⁰ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 61; İbn Havkal, s. 436; Makdisî, s. 324-325.

⁷¹ İstahrî, s. 278, 280; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 63; İbn Havkal, s. 447-448.

⁷² Yâkût el-Hamevî, I/I, s. 61, 80.

⁷³ Makdisî, s. 317; Frye, s. 491; Strange, s. 457.

⁷⁴ Makdisî, s. 322, 324.

⁷⁵ İstahrî, s. 262, 266-267, 269-270-271, 278; Yakubovsky, s. 773.

⁷⁶ İstahrî, s. 262; Makdisî, s. 312, 317; Frye, s. 491; Strange, s. 457.

⁷⁷ Hsüeng-Tsang, *Hsüeng-Tsang Seyahatnamesi*, çev. İsmail Hakkı Ergüven, ÇMÜSE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2011, 79; İstahrî, 262, 270-271, 278; *Hudûdu'l-Âlem*, 64; İbn Havkal, s. 442, 449-450.

⁷⁸ İstahrî, s. 259, 262, 270, 274, 280; *Hudûdu'l-Âlemu'l-Âlem*, 98; Makdisî, s. 297, 307-308, 316-318, 324; Strange, s. 426.

⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, I/II, s. 294.

ürünlerdendi.⁸⁰ Herat,⁸¹ Badğis,⁸² İsferyân⁸³ ve Beyhak'tan fıstık ihraç edilmekteydi.⁸⁴ Belh, Cûzcân, Sân, Büşt ve Kunderem beldelerinden ceviz ve fındık, Herat'tan da badem ve ceviz ihraç edilmekteydi. Herat ve⁸⁵ Belh'ten turunçgiller,⁸⁶ Herat ve Merv'den de hurma ihraç edilmekteydi. Hurmanın ihraç edildiği önemli bir şehir de Tâbeseyn'di. Ayva ve armut, Herat ve Rîvend'in ihraç ürünüydü. İncir Herat, Belh ve Büşt⁸⁷ ve Beyhak'tan ihraç edilmekteydi.⁸⁸ Büşt'ta zeytin de, üretilen ürünler arasındaydı. Herat'ta zambak ve nar,⁸⁹ Belh'te yer mantarı,⁹⁰ Rîvend ve Bâmiyân'dan çeşitli meyveler ihraç edilmekteydi.⁹¹ Çölde yetişen bir çeşit bitki olan üstürgaz da buradan her yere ihraç edilen bir üründü.

Bûsenç'in kerestesi bu yörenin en önemli ihraç kalemi olup, İslam âleminin her bölgesine gönderilmekteydi. Nîşâbûr'un Mâzul beldesinin ağaçları pazarlarda yerini bulurdu.⁹² Amul'de de şimşir ağacı kerestesi de ihraç malzemesiydi.⁹³ Ayrıca Mu'tasım döneminde Samarra için Horasan bölgesinden fidanlar getirtilmişti.⁹⁴

Horasan'da hayvan potansiyeli açısından devenin bol olması sebebiyle, deve bu bölgeden diğer bölgelere ihraç edilen bir üründü. Devenin ihraç edildiği başlıca şehirler; Belh ve Serahs şehirleriydi.⁹⁵ Belh'te "el-Behatî" denilen develer ticaret yolları için tercih sebebi olmalarından dolayı bolca ihraç edilmekteydiler.⁹⁶ Serahs şehrinin hem Horasan hem de Maveraünnehir için hayvan deposu olması nedeniyle, buradan başta

⁸⁰ İstahrî, s. 239; *Hudûdu'l- Âlemu'l-Âlem*, s. 99.

⁸¹ Makdisî, s. 307, 316-318, 324.

⁸² Yâkût el-Hamevî, III/II, s. 261.

⁸³ Strange, s. 393.

⁸⁴ Zahoder, s. 500.

⁸⁵ İstahrî, s. 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, s. 297, 307-308, 316-318, 324.

⁸⁶ İstahrî, s. 239; *Hudûdu'l- Âlem*, s. 99.

⁸⁷ İstahrî, s. 259, 262, 270, 274, 280; *Hudûdu'l- Âlemu'l-Âlem*, 98; Makdisî, s. 297, 307-308, 316-318, 324; Strange, s. 426.

⁸⁸ B. Zahoder, Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, Ekim, Ankara 1955, s. 500.

⁸⁹ Makdisî, s. 307, 316-318, 324.

⁹⁰ İstahrî, s. 239; *Hudûdu'l- Âlemu'l-Âlem*, s. 99.

⁹¹ İstahrî, s. 259, 262, 270, 274, 280; Makdisî, s. 297, 308, 324.

⁹² Makdisî, s. 307-308, 316-318, 324.

⁹³ *Hudûdu'l- Âlem*, s. 93.

⁹⁴ Ya'kûbî, s. 45.

⁹⁵ İstahrî, s. 281; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 59; İbn Havkal, s. 456.

⁹⁶ Câhız, *Ticare*, s. 330; Bekri, Ebu Ubeyd, *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, Darül-Arabiyye Yayınları, Tunus bty. S. 231-232; İstahrî, s. 280.

deve olmak üzere sair hayvanlar ihraç edilirdi⁹⁷ Nîşâbûr şehrinin Câcerm beldesinden büyükbaş hayvanlar ihraç ürünlerindendi.⁹⁸ Koyunun ihraç edildiği başlıca şehir, Belh ve buraya bağlı yerleşim birimleriydi.⁹⁹ Herat yöresinde Bâdgîs, Nîşâbûr'da Serahs ve Kûhistân da koyunun ihraç edildiği diğer yerlerdi.¹⁰⁰ Nesâ'dan atmaca eğitilerek ihraç edilmekteydi.¹⁰¹ Cûzcân'dan şahinlerin en iyisi olarak kabul edilen simsiyah deniz şahini ihraç malları arasındaydı.¹⁰²

Horasan sanayisinde üretilen ürünler çeşitli pazarlarda yerlerini almaktaydı. Bölge endüstrisinde üretilen ihraç ürünlerinin başında dokuma ürünleri gelmekteydi. Bu bölgede dokunan kumaşlar ve üretilen elbiseler özellikle “dibace” adındaki kumaş, öncelikle iç pazara ardından da yakın ve uzak bölgelere sevk edilmekteydi.¹⁰³ En kıymetli pamuklu elbiseler Nîşâbûr ve Merv'den ihraç edilmekteydi. Özellikle Merv'in “kutnu'l-leyn” kumaşı dış pazarlarda çok talep gören bir dokuma ürünüydü. Bu değerli kumaş yarı mamul olarak ihraç edildiği gibi bundan üretilen elbiseler de ihraç edilirdi.¹⁰⁴ İbn Fadlan İtil ülkesine giderken Merv'den dokumalarını hediye olarak götürmüştü.¹⁰⁵ Keten kumaş ve elbiseler Nîşâbûr ve Merv'den ihraç edilmekteydi.¹⁰⁶ Pamuktan dokunan erkek ve kadın başörtüleri Nesâ ve Serahs'tan, ayrıca Serahs'tan önemli bir dokuma ürünü olan beyaz mendiller, çarşaf, altın sırmalı kurdelenler, Nesâ'dan örgü kumaşları, altın işlemeli dokuma ve¹⁰⁷ Tûs'tan şalvar, çorap ipi, yorgan ile yastık ihraç edilen ürünleriydi.¹⁰⁸ Çul Nîşâbûr yöresinden, çadır Uşturc'dan, çuval bezi ve şemsiye Kûmis'ten ihraç edilirdi.¹⁰⁹ Bir tür erkek dış giysisi olan Taylesan, en

⁹⁷ İstahrî, s. 271, 273-274; İbn Havkal, s. 445-446.

⁹⁸ Strange, s. 392, 429.

⁹⁹ İstahrî, 274; İbn Havkal, s. 446.

¹⁰⁰ İstahrî, s. 271; *Hudûdu'l-Âlem*, 63; İbn Havkal, s. 443, 445.

¹⁰¹ Makdisî, s. 302, 324.

¹⁰² Claude Cahen, s. 75.

¹⁰³ İstahrî, s. 255; İbn Havkal, s. 452; Makdisî, s. 323-324; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 2011, s. 531.

¹⁰⁴ İstahrî, s. 263.

¹⁰⁵ İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 12.

¹⁰⁶ İstahrî, s. 263, 281-282; Makdisî, s. 324-325.

¹⁰⁷ İstahrî, s. 255, 271, 274, 281-282; Makdisî, s. 307, 315, 319, 321, 323-325.

¹⁰⁸ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 57; Zeki Muhammed Hasan, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire bty, s. 397, 400; Zeki Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İraniyye fi'l-Asri'l-İslâmî*, Dâru'r-Raidi'l-Arabi, Beyrut 1981, s. 139; Zeki Tez, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2009, s. 181-82.

¹⁰⁹ İstahrî, s. 255, 263, 271, 274, 281-282; Makdisî, s. 307, 315, 319, 321, 323-325.

değerli keçelerdendir. Horasan'da Tâlekân keçesi de ihraç edilen ürünlerdendi.¹¹⁰

Duvar halıları, yer halısı, yolluk, seccade, post, keçe, hasır Tûs'tan,¹¹¹ Nîşâbûr yöresinden kilim,¹¹² Dizek'te kaliteli olarak kabul edilen keçe ve¹¹³ Kâyin'de kıldan üretilen elbiseler ihraç malları arasında yer almaktaydı.¹¹⁴ Merv'den de kadife halı ihraç edilmekteydi.¹¹⁵

Merv, Nîşâbûr, Nesâ ve Ebîverd'den ipeğin ham maddesi, ipekten yapılmış çeşitli elbiseler, Herat'tan düşük kaliteli bir nevi ipekli kumaş olan brokar, tafta,¹¹⁶ ve Serahs'tan ipekli başörtüleri ihraç edilmekteydi.¹¹⁷ Nîşabur'a has "kemha" adında ipekliler de Hindistan pazarlarında yerlerini almaktaydı.¹¹⁸

Bölgede deriden eşyanın ihraç edildiği başlıca şehirler Belh, Tûs ve Nesâ idi. Tilki derilerinden üretilen kürklerin ünü bölge dışında hayli yayılmıştı. Özellikle Belh ve Nesâ'da tilki derisinden üretilen kürkler ihraç edilirdi. Tûs'tan samur, kakım, vaşak ve sincap derilerinden imal edilmiş kürkler dış pazarlara gönderilmekteydi.¹¹⁹

Tûs şehrinde taştan imal edilmiş biram tencereleri, bileği taşı, Nîşâbûr yöresinde olan Asbeste taşından imal edilen masa örtüleri ve fitil ile Kûhistân yöresinde hamamlarda kullanılan topuk taşı,¹²⁰ değirmen işletmesinde kullanılan taşlar ve kaldırım taşları Herat dağlarından ihraç edilen taş ürünleriydi.¹²¹ Belh'te Simingan dağlarında ev, köşk, cephe süslemesi ve mabetlerin inşasında kullanılan beyaz mermere benzeyen taşlar,¹²² Tûs'dan herkare adı verilen güveçler civar bölgelere gönderilmekteydi.¹²³

---

¹¹⁰ Câhız, s. 317.

¹¹¹ Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İslamiyye*, s. 397, 400; Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İraniyye*, s. 139; Tez, s. 181-82.

¹¹² Philip D. Curtin, *Kültürler arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, Kure Yayınları, İstanbul 2008, s. 118.

¹¹³ Makdisî, s. 325.

¹¹⁴ İbn Havkal, s. 446; Makdisî, s. 321-322.

¹¹⁵ Câhız, s. 323.

¹¹⁶ İstahrî, s. 255, 281-282; Makdisî, s. 323-325.

¹¹⁷ Bakır, *Tekstil*, s. 165.

¹¹⁸ Aktaş, s. 63.

¹¹⁹ Ya'kûbî, 278; Makdisî, 324-325; Bakır, "Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi", s. 84, 86.

¹²⁰ Makdisî, s. 325; *Hudûdu'l-Âlem*, s. 57.

¹²¹ İstahrî, s. 265.

¹²² *Hudûdu'l-Âlem*, s. 65.

¹²³ Makdisî, s. 324, 326; M. S. Dimand, *Fünûnu'l-İslamiyye*, Arapça'ya çev. Ahmed Muhammed İsa, Dârû'l-Meârif, Kahire 1982, s. 164-165, 167-169.

Tuğla da Horasan'dan ihraç edilen ürünler arasındaydı.¹²⁴

İtiryat sanayine mahsus ürünler misk, amber, sarısabır ve tarçın gibi baharatlar ihraç ürünlerini oluşturmaktaydı. Bu bölgede Belh'ten kibrit, boya kökü, kurşun, sabun ve boyada kullanılan isberek otu, Vaşcird'de zaferan ile kökboyası ve¹²⁵ Bûsenç'ten ilaç sanayisinde kullanılan kebre otu ihraç edilmekteydi.¹²⁶ Merv'de zeytin, susam, pamuk ve keten yağı ihraç ürünlerindendi.¹²⁷

Horasan'da şeker üretiminin olması sebebiyle hemen her şehrinde şekerçiler çarşısı bulunurdu. Kudret helvası, koz helvası, pirinç unundan bisküviler, badem ezmesi, lokum, akide bölgeden ihraç edilen şekerleme türünde ürünlerdi.¹²⁸ Bölgede şekerleme türünde ürünlerin Herat'tan ihraç edildiği görülmektedir.¹²⁹

Madenlerden üretilen aletlerin yanı sıra yarı mamul biçiminde de ihraç söz konusuydu. Herat çeliği Kirman ve Hindistan'a ihraç edilmekteydi.¹³⁰ Ayrıca Herat çeliğinden yapılan kılıçlar,¹³¹ zırh ve diğer silahlar ile Nîşâbûr'dan demirin ham maddesi ihraç edilirdi.¹³² Tûs dağlarında, bakır, kurşun ve sürme ihraç edilen ürünlerdendi.¹³³

Abbasîler döneminde Horasan'dan gümüş ham madde şeklinde kütle biçiminde Bağdat'a ihraç edilmekteydi. Nîşâbûr'da üretilen bilezikler, firuze ve¹³⁴ bu taştan yapılan yüzükler ile Bedehşân'dan yapılan yüzükler buradan dünyanın dört bir yanına ihraç edilirdi.¹³⁵ Bölgede altın da ihraç edilen kalemler arasında görülmektedir.¹³⁶

¹²⁴ Frye, *Buhara*, s. 67; Cahen, s. 69; Bakır, *Taş ve Toprak*, s. 209-210.

¹²⁵ Makdisî, s. 324, 326.

¹²⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 534.

¹²⁷ Câhız, s. 323.

¹²⁸ Ali Mazaherî, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Ankara 1972, s. 249.

¹²⁹ Makdisî, s. 324, 326.

¹³⁰ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara 2002, s. 386, 393.

¹³¹ Muhammed Hasan, *Fünûnu'l-İraniyye*, s. 288.

¹³² Makdisî, *Ahsen*, s. 323.

¹³³ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 57.

¹³⁴ Makdisî, s. 313, 323, 326-327; Kalkaşendî, Ebu Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sa fi Sinaa'ti'l-İnşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şeemseddin, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1987, II, s. 117-118; Birûnî, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir*, thk Yusuf Hadi, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1984, s. 277, 313, 321, 325; Heyd, s. 44; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*, Bizim Büro Basım Yayınları, Ankara 2001, s. 94.

¹³⁵ Birûnî, s. 157.

¹³⁶ *Hudûdu'l-Âlem*, s. 56.

Horasan'da yetişen ve çıkarılan zengin ürünlerinin yanı sıra dışarıdan gelen ham madde ve işlenmiş eşya da bu bölgedeki şehirlerin çarşı-pazarlarında yerini almaktaydı.

Çin dokumaları ithal edilen eşyaların başında gelmekteydi. Şaş¹³⁷ bölgesinden yün ve kıl dokuma ithal edilen ürünlerdendi.¹³⁸ Endülüs ve Hürmüz'den Horasan bölgesine hazır giyim gönderilmekteydi. Hürmüz'den özellikle sarık getirilmekteydi. Cibal'den Horasan'a ibrişim, alaca ve attabi kumaşları ithal edilmekteydi.¹³⁹ Musul ve Erbil gibi bölgelerden de deri hammaddesi alınmaktaydı.¹⁴⁰ Ayrıca ham ve yarı mamul deriler Mekke'den ithal edilmekteydi.¹⁴¹ Türkistan coğrafyasından ham deri ve Rus bölgelerinden tilki, kunduz, benekli tavşan, keçi ve at derileri ithal edilen ürünlerdendi. Bunların yanı sıra ithal edilen eşyalar arasında tilki kürkleri de yer almaktaydı.¹⁴²

Horasan bölgesinin transit köprü vazifesi gördüğü bir ticarî ürün de köle kaynağıydı. Köle ticareti Horasan'da da yoğun bir şekilde yapılmaktaydı. Bu dönemde köle ticareti diğer ürünler gibi bir karşılık bulmaktaydı. Bu durum, dönemin sanayisinin ve iş yükünün tamamen insanın omzunda olmasından kaynaklıydı. Ucuz iş gücü arayışından kölelik ortaya çıkmıştır. Horasan emiri olan Tahir b. Hüseyin'in halife Me'mûn'a 2000 kişilik bir köle grubunu hediye etmesi, bölgedeki ticarî akışın bir yansımasıdır. Bu durum dönem ve bölge açısından köle ticaretinin ne denli canlı ve yoğun olduğunun delilidir. Horasan bölgesinde köle ticareti özellikle; Merv, Nişâbûr ve Herat'ta olmaktadır. Köleler bölgeye farklı ırklardan getirilmekteydi. Slav köleler Rusya coğrafyasından, Rus tüccarlar vasıtasıyla getirilirdi. Onlar getirdikleri kölelerin cizyelerini de öderlerdi. Hint köleler Kabil'den, Türk köleler ise Maveraünnehir'den getirilirdi. Ayrıca Gûr yöresi Herat için köle kaynağıydı.¹⁴³

Kaynaklar farklı milletlerden oluşan köleleri tasvir etmektedirler. Örneğin Hindistanlı kadınlar endam güzelliğiyle bilinirlerdi. Medineli kadınlar esmer tenli ve

---

¹³⁷ Türkistan'da bir şehir.

¹³⁸ Makdisî, s. 324.

¹³⁹ İbn Havkal, s. 110, 336.

¹⁴⁰ İbn Havkal, 444; Bakır, "Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi", s. 81, 86.

¹⁴¹ Bakır, "Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi", s. 81.

¹⁴² Makdisî, s. 324- 325; Maurice Lombart, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezh Uzel, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 42; Mazaherî, s. 228-229; J. H. Kramer, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarî İlmîye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934, 34.

¹⁴³ İbn Hurdâzbih, Ebu Kasım b. Abdullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967, s. 131; Lombart, s. 72.

tatlı dilli, Sindliler ince belli ve uzun saçlı, berberi olanları hamarat ve doğurgan iken, siyahi kadınlar hep olumsuz olarak vurgulanmışlardır.¹⁴⁴

Bölgede en değerli köleler Türk kölelerdi. Bu kölelerin yeryüzünde misli olmadıkları ifade edilmektedir. Bu kıymetleri dolayısıyla bir Türk kölenin 3 bin dinara satıldığı görülmektedir. Türk cariyeleri de bu fiyata satılmaktaydı. Bu fiyata ancak maharetli ve musikişinas bir cariyenin alınabileceğinin ifade edilmesi de, bu cariyelerin kıymetleri konusunda fikir sunmaktadır. Türk cariyelerin değerli olmalarından dolayı bunlar saraylarda istihdam edilmekteydiler.

Köleler buradan İslam âleminin farklı bölgelerine de ihraç edilirdi. Horasan tüccarının köle ticaretinden de önemli ölçüde kârlar elde ettiği bilinmektedir. Tersî istikamette ise Endülüs'ten Horasan'a Slav köleler gönderilmekteydi.¹⁴⁵

Sonuç

Horasan'da iktisadi hareketliliğin yaşandığı çarşı-pazar bölgede gelişmişti. Farklı uzmanlık sahalarında inşa edilen çarşılar, konumlarına göre bir düzen içerisinde caminin etrafında dizilmişlerdi. Ticaretin yapıldığı bir diğer mekân olan pazarlar da, bölgede her şehirde gelişmişti. Yabancı tüccarlar için funduklar, kervansaraylar kurulmuştu. Çarşı-pazar denetimi hisbe teşkilatıyla yapılır, bunu yapan görevliye ise muhtesip denilirdi.

Horasan şehirleri iktisadî açıdan gelişmişti. En önemli dört şehri olan Nîşâbûr, Merv, Herat ve Belh Ortaçağ'da önemli ticaret merkezleriydi. Bunların yanı sıra burada küçük ticaret merkezleri vardı. Bu şehirlerin ihtisaslaşmış çarşılarında, hem bölgede üretilen hem de bölgenin dört bir yanından getirilen ürünler satılmaktaydı. Bölgede büyük tüccarlar mallarını şehir girişindeki hanlara bırakır, buradan yerel tüccar tarafından alınarak şehre götürülerek pazarda sunulurdu. Bölgedeki çarşı-pazarlar buna göre dizayn edilmişti. Horasan'da çarşı-pazara ihtimam gösterilmiş, hisbe teşkilatıyla bu mekânlar kontrol altına alınarak denetlenmiştir.

---

¹⁴⁴ İbn Butlan, el-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan, *Risâle Câmi'a Fünûn Nâfi'a fi Şirâ er-Rakik ve Taklibi'l-Abid*, thk Abdüsselâm Hârûn, çev. Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2008, s. 577-581.

¹⁴⁵ İbn Havkal, s. 110, 312, 456.

Horasan'da üretilen ürünler öncelikle mahalli şehirlere gönderilmekte, ancak pamuk, keten, tahıl, sanayi mamulleri ve kurutulmuş meyveler gibi dayanıklı mamuller uzak bölgelere de ihraç edilmekteydi. Bu tür mallar, öncelikle bölgeye yakın yerler olan Bağdat, Kirman, Maverâünnehir, Harîzm olmak üzere, Hindistan'dan Endülüs'e kadar uzanan çok uzak noktadaki dış pazarlarda da yerini almaktaydı. Horasan'da üretilen ürünlerin yanı sıra dışarıdan getirilen ham maddeler ve işlenmiş eşyalar sayesinde bölge, transit geçişten de önemli ölçüde gelir elde etmekteydi.

Horasan'dan hem pamuk hem de pamuktan yapılmış ürünler de ihraç edilmiştir. Horasan'dan pamuk ham şekilde ihraç edildiği kadar, pamuktan yapılmış ürünler de ihraç edilmiştir. Yünlü ve keten dokuma ürünleriydi. Pamuk ve pamuklu ürün bölgede en çok Nîsâbûr ve Merv kaynaklı olarak ihraç edilmişlerdir. Bûsenc'in değerli kerestesi en önemli ihraç kalemiydi. Nîsâbûr, Merv, Belh ve Serahs gibi şehirlerden tahıl ürünleri ihraç edilen ürünlerindendi. Horasan'da üretilen meyveler sıhhatli, dayanıklı ve lezzetli olmalarının yanı sıra bu meyveler hem ham hem de pişirilip de yenilirdi, bundan dolayı bölgenin içinde ve dışında çok tercih edilirdi. Misk, amber, sarısabır, tarçın gibi baharatlar bölgeden ihraç edilirdi. Bûsenc'ten ilaç sanayisinde kullanılan kebre otu, Herat'tan şekerleme ihraç edilirdi. Belh'te kibrit, kurşun ve boyada kullanılan isberek otu ve sabun ihraç edilen ürünlerdi. Horasan'a etrafındaki bölge şehirlerden, uzak ülkelerden birçok eşya ithal edilirdi. Çin dokumaları, kereste, kürk, yün, kıl dokuma, çeşitli hayvan ve hayvanların derileri ile silah ithal edilen eşyalar arasındaydı. Cündişabur'dan şeker ithal edilirdi.

Kaynaklar

Alston, Richard, "Roma Dönemi Mısır'ında Ticaret ve Kent", Ticaret, *Tüccarlar ve Antik Kent*, Homer Kitabevi, çev. Ömür Harmanşah, İstanbul 2010.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasının Tekstil Sanayi Giyim Kuşam Moda*, Ankara 2005.

_____, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi," *Bellekten*, İstanbul 2000.

_____, *Ortaçağ İslam Dünyasının Taş Toprak Madenleri Sanayisi*, Bizim

Büro Basım Yayınları, Ankara 2001.

Bekrî, Ebu Ubeyd, *Kitabü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*, Darûl-Arabiyye Yayınları, Tunus bty.

Birûnî, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Cemahir fi Ma'rifeti'l-Cevahir*, thk Yusuf Hadî, Alemu'l-Kutub, Beyrut 1984.

Bulliet, Richard W. *The Patricians of Nishapur*, Cambridge Press, Cambridge 1972.

Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV Yayınları, Ankara 1995.

Cansever, Turgut, *İslam'da Şehir ve Mimari*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

Cahen, Claude, “Ekonomi, Toplum ve Müesseseler”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. Ufuk Uyan-P. M. Holt- A.K.S. Lambton- B. Lewis, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989.

Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani, el- Leysi, *et- Tebessur bi'Ticare*, çev. Mahfuz Söylemez, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara 2001.

Cezar, Mustafa, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.

Chalmeta, Pedro, “Pazarlar”, *İslam Şehri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992.

Dımaşkî, Ebu Fazl Cafer b. Ali, (ö. X. ya da XI. yüzyıllar), *el-İşare ila Mahâsini't-Ticare*, çev. A. Bakır, *Ortaçağ ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2008.

Frye, Richard Nelson, *Orta Asya Mirası, Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına*, çev. Füsün ve Tunç Tayanç, Arkadaş Yayınları, Ankara 2009.

Hartmann, R. “Belh”, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1986.

Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK Yayınları, Ankara 1975.

Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 2011.

Hinz, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemler*, trc. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi

Yayınları, İstanbul 1990.

Hizmetli, Mustafa, *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*, TDV Yayınları, Ankara 2011.

Honigmann, E. "Nişapur", *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1964.

Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İbn Butlan, el-Hasan el-Muhtar b. el-Hasan, *Risâle Câmi'a Fünûn Nâfi'a fi Şirâer-Rakîk ve Taklîbi'l-Abîd*, thk Abdusselâm Hârûn, çev. Abdulhalik Bakır, Ortaçağ Medeniyetine Dair Çeviriler I, Bizimbüro Basımevi, Ankara 2008.

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Suretu'l-Arz*, haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kasım b. Abdullah, (ö. 912), *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Brill Press, Leiden 1967.

İbn Uhuvve, Muhammed b. Ahmed el-Kureşi, *Mealimu'l-Kurbe fi Ahkami'l-Hisbe*, thk. Reuben Levy, Messrs Luzac, 1938 London.

İstahrî, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Mesalik ve Memalik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden 1967.

Kalkaşandî, Ebu Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sa fi Sinaa'ti'l-İnşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şeemseddin, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1987.

Kazvinî, Ebu Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud, *Âsaru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sadır, Beyrut bty.

Kramer, J. H. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1934.

Lombart, Maurice, *İslam'ın Altın Çağı*, çev. Nezih Uzel, Pınar Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2002.

Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsîm fi Marifeti'l-Ekalim*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt 1992.

Mazahari, Ali, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Uçok, Ankara 1972.

Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

Muhammed Hasan, Zeki, *el-Fünûnu'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire bty

_____, *Fünûnu'l-İraniyye fi'l-Asri'l-İslamî*, Dârü'r-Raidi'l-Arabî, Beyrut 1981.

Özgüdenli, Osman, “Merv”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2004.

_____, Osman Gazi “Nîşâbûr”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2014.

Pırlanta, İsmail, *Fethinden Samanîlerin Yıkılışına Kadar Nişabur*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2017.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2012.

Sayan, Yüksel, “Serahs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

Strange, Guy le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Institut für Geschichte der Arabischen, Frankfurt 1993.

Şeyzerî, Abdurrahman b. Nasr, *Nihayetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*, haz. Abdullah Tunca, İstanbul 1993.

Usta, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, Yeditepe Yayınları, Aralık 2007.

Tez, Zeki, *Tekstil ve Giyim Kuşamın Kültürel Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2009.

Yakûbî, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Cafer, *el-Buldan*, Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye,

Beyrut 2002.

Yakubovsky, A. “Merv”, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul 1987.

Yakutu'l-Hemevî, Ebu Abdullah Şihabüddîn, *Mu'cemu'l-Buldan*, nşr. Ferdinand Wüstenfeld, Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye, Frankfurt 1994.

Yüksel, Ahmet Turan, “Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve Ticari İlişkileri, *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyumu*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2008.

Zahoder, B. Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan”, çev. İsmail Kaynak, *Bellekten*, Ekim, Ankara 1955.

Summary

The city affects the life of society and the individual. The city is also the engine of economic activities. A place with city limits and rules. laws that solve potential social and economic conflicts have also emerged here. For example, it solved economic conflicts and maintained order in all regions and cities of the Islamic world. Urban life is closely linked to trade, industry and agriculture. The cities were fed with food from rural areas. This led to an intense relationship between the city and the countryside. This was made possible by the class of commerce. In Khorasan, the city was in close contact with commerce, industry and agriculture. Parallel to the domination of the Abbasids, there have been developments in the Islamic world. Cities have been an important part of the development of this period. Because the purchases took place in the cities. Baghdad is an important indicator of the economic development of this period. Baghdad, built regularly, was built by competent people. In the city, a unique order has been created: markets, markets, inns and fairs. One of the characteristics of medieval cities is the consideration of ethnic, religious and regional elements. This was taken into account during the construction of the city of Baghdad. The city was built on the basis of citizens, ethnic and religious groups in keeping with the spirit of the times.

Urbanization is very old in the region of Khorasan. According to pottery

materials, the Khorasan settlement goes back five thousand years. In the Middle Ages, the cities of Khorasan are an example of oriental urbanism and especially of the urbanism of Iran. The physical construction of cities here; It consisted of Kûhendiz, ehristan and Rabaz. And there was a city wall around the city. Kûhendiz was surrounded by şehristan. The administrative building, the Mint and the prison where the governors were present were present in the şehristan. The doors on the şehristan hall were opened to the rabad. There are in the Kûhendiz, bazaars, shops, mosques, baths, palace members, civil servants and big merchants, madrasahs and caravanserais. Rabaz, another element of the city, were surrounded the şehristan. In Rabaz; the market place, artisans, gardeners and field owners were lived.

The market in the Khorasan had developed. The bazaars, built in different areas of expertise, were arranged around the mosque according to their location. Markets, which are another place of commerce, have developed in every city in the region.

For foreign traders, caravanserais were established. Market control at the bazaar was carried out with Hisbe organization. The officer who did this was called the muhtesip. The four metropolitan cities of Nişâbûr, Merv, Herat and Belh, were important trading centers in the Middle Ages. Besides, there were small trade centers here. In the specialty markets of these cities, local and other products have been sold. The major traders in the area lefting the products at the hostel located at the entrance of the city. The products left in these inns were taken by local merchants and taken to the markets. The markets in the region are designed accordingly. In Khorasan, importance is given to the market. These places were inspected and controlled by Hisbe organization. The products made in Horasan were first sent to local towns. Cotton, linen, cereals, industrial products and dried fruits are exported to remote areas. These products were sold mainly in the markets of Kirman, Maveraünnehir, Harîzm and Baghdad. It has also taken its place on foreign markets, from India to Andalusia. In addition to the products manufactured here, the region also made a significant gain thanks to raw materials and imported products.

Both cotton and cotton products were exported from Khorasan. Wool and linen products have also been exported. Cotton and cotton products were mainly exported

from Nîsâbûr and Merv. Bûsenc's valuable timber was the most important export item. Grain products have been exported from cities such as Nîsâbûr, Merv, Belh and Serahs. Herat is a supplier of confectionery. Spices such as musk, amber, almond and cinnamon were exported from the region. The fruits produced in Khorasan were healthy, durable and delicious. They have been preferred inside and outside the region. Imported products; Weaving, lumber, fur, wool, silk weaving, various animals, animal skins and weapons. Cûndîşabur sugar was imported.

Trade in the region had developed. Therefore Horasan has been the resort of the class of merchants in the world. Here, the administration's intervention in trade was limited. This enabled the price policy to work freely. Despite the limited opportunities of the period, economic development in Khurasan was an important level.